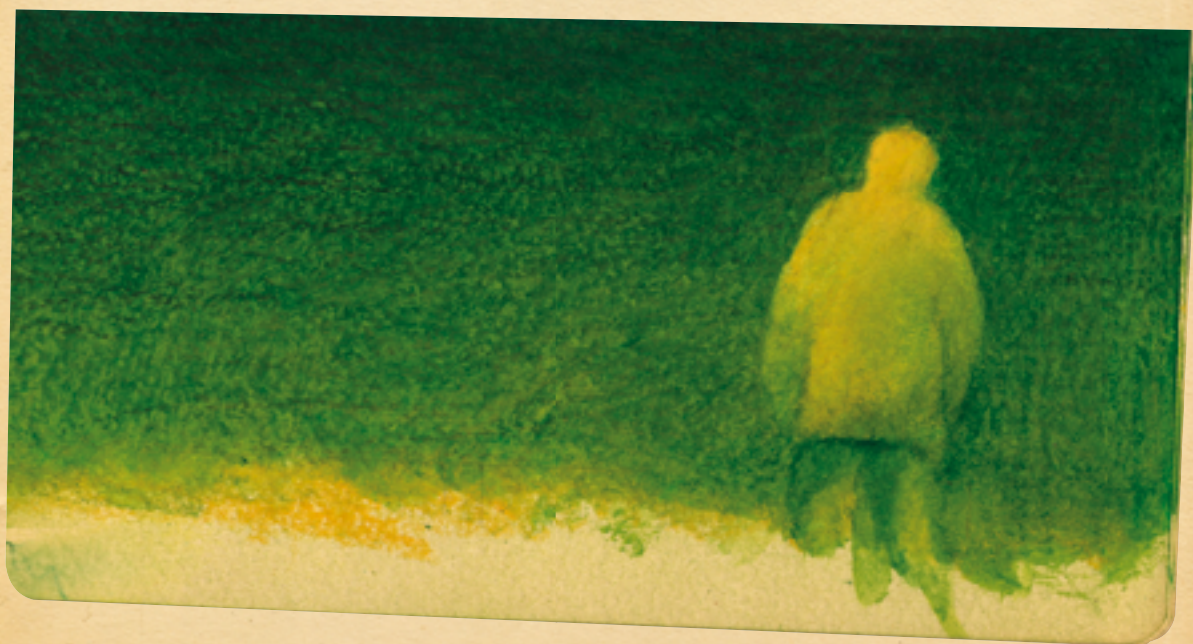

KATEŘINA
KRÁLOVÁ
HANA
KUBÁTOVÁ
(EDD.)

NÁVRATY
POVÁLEČNÁ REKONSTRUKCE
ŽIDOVSKÝCH KOMUNIT
V ZEMÍCH
STŘEDOVÝCHODNÍ,
JIHOVÝCHODNÍ
A VÝCHODNÍ EVROPY

KAROLINUM

Návraty

Poválečná rekonstrukce
židovských komunit
v zemích středovýchodní,
jihovýchodní a východní Evropy

Kateřina Králová
Hana Kubátová (edd.)

Recenzovaly:

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.

Kateřina Čapková, Ph.D.

Kolektiv autorů:

Petr Balla, Karin Hofmeisterová, Nikola Karasová, Jiří Kocian, Kateřina Králová,
Hana Kubátová, Michaela Kůželová, Olga Lukešová, Jakub Mlynář,
Dorota Tabitha Moravská, Jan Procházka, Daniel Putík, Kateřina Šimová, Filip Šisler,
Tereza Vorlová, Vladka Votavová, Jiří Vykoukal

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Kresba na obálce Petr Cempírek

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2016

Text © Kateřina Králová, Hana Kubátová et al., 2016

Cover illustration © Petr Cempírek, 2016

Tato kniha vznikla v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu
č. 260 234 /2015 na IMS FSV UK.

Grafický návrh a provedení obálky této knihy byly podpořeny Fakultou sociálních věd
Univerzity Karlovy v Praze.

ISBN 978-80-246-3271-1

ISBN 978-80-246-3299-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	7
<hr/>	
Minulost jako vzpomínka a vyprávění: Archiv vizuální historie	
USC Shoah Foundation v kontextu orální historie	11
Návrat „domů“?	24
Židé ve středovýchodní Evropě	43
Československo	65
Polsko	95
Maďarsko	115
Židé v jihovýchodní Evropě	129
Bulharsko	147
Rumunsko	161
Jugoslávie	179
Řecko	204
Židé v Sovětském svazu	231
Lotyšsko a Litva	244
Estonsko	257
Bělorusko	271
Ukrajina	286
Rusko	310
Moldavsko	331
Namísto závěru: Holocaust jako pohyblivá vzpomínka?	346
<hr/>	
Seznam zkratk	351
Prameny a literatura	353
Summary	384
Jmenný rejstřík	386

ÚVOD

Marianna A. přežila válku ve svém rodném, třebaže okupovaném Polsku, avšak po osvobození se stejně neměla kam a zejména *ke komu* vrátit. Její rodiče a šest sourozenců byli zavražděni Němci, poslední z bratrů byl zabit místními Poláky, kteří na venkově vyhledávali a vraždili ukrývající se Židy. Jí samotné se podařilo přežít jenom díky pomoci místních polských obyvatel. Přístřeší našla v katolické rodině, u níž se za války skrývala a do níž se později vdala. Taková vstřícnost vůči Židům však nebyla (nejenom) v tehdejší polské společnosti všeobecně rozšířená. Přestože se po celý svůj život cítila být Židovkou, nechala se po válce pokřtít. Vzpomínky Marianny a více než stovky dalších přeživších holocaust, jejichž výpovědi v této knize citujeme, ukazují poválečné evropské dějiny, v našem případě období ohraničené koncem války na jedné straně a Stalinovou smrtí na druhé straně, jako veskrze evropský, židovsko-nežidovský příběh. Naše kniha *Návraty: Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy*, kterou právě držíte v rukou, zkoumá nejen cestu zpět, ale především mnohost a různorodost toho, jak fyzický a mentální návrat ovlivnil samotné přeživší a také jejich okolí.

Tato kniha je výstupem *Specifického vysokoškolského výzkumu (SVV)*, účelové podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR výzkumu prováděného studenty doktorských a magisterských studijních programů. Cílem je podpora tvůrčí činnosti a vědeckého bádání studentů, jejich začlenění do výzkumných aktivit vysokoškolských pracovišť a posílení jejich publikační činnosti. Právě proto většinu případových studií včetně jedné zastřešující kapitoly napsali studenti doktorských a magisterských programů Fakulty sociálních věd (FSV) Univerzity Karlovy v Praze. Pro mnohé z nich, a to je třeba zdůraznit, bylo vlastní téma této knihy zcela novým. Ve svých diplomových a disertačních pracích zpracovávají různá společenskovědní témata, jenom malá část z nich se přímo vztahuje k poválečné Evropě, postavení Židů v nežidovské většinové společnosti nebo vzájemnému vztahu politických režimů a židovských komunit po roce 1945.

Délka řešení projektu je omezena na jeden kalendářní rok; provést příslušný výzkum a napsat knihu je v tak krátké době náročným úkolem, a to i pro etablovaného badatele, který se může vykázat rozsáhlou publikační a editor-skou praxí. Připravit náplň projektu, sestavit výzkumnou skupinu studentů

a případové studie, opatřit je zastřešujícími studiemi a celou knihu zeditovat, to vše v průběhu předepsaných dvanácti měsíců, je téměř nemožné. Přesto jsme se o to pokusili. Snažili jsme se přitom držet několika zásad týkajících se přístupu k vlastnímu tématu, struktury knihy a zpracování jednotlivých kapitol. Tyto zásady nemohly vyřešit všechny překážky spojené s různými teoretickými a metodologickými východisky členů autorského kolektivu. Jeden audiovizuální archiv, přibližně stejný časový rámec a rozsah, zasazení vlastních vzpomínek narátorek a narátorů do širších historických souvislostí, to vše nám mělo napomoci napsat práci, která námi zpracovávané téma sice nevyčerpává, ale jeho důležitost a vlastně i aktuálnost dále zdůrazňuje.

Jednotlivé kapitoly se opírají o autobiografické výpovědi přeživších holocaust, zaznamenané v Archivu vizuální historie USC Shoah Foundation (*Visual History Archive*, VHA). Vzpomínky narátorek a narátorů, kteří přežili rasovou perzekuci během druhé světové války v úkrytech, koncentračních a vyhlazovacích táborech nebo pod falešnou nežidovskou identitou a kteří se po svém osvobození vrátili (byť jen na omezenou dobu) do svých „domovů“, jakkoli toto označení pro mnohé již ztratilo svůj původní význam, představovaly klíčový zdroj naší analýzy. Některé charakteristiky orálněhistorického přístupu a vlastní VHA představuje na následujících stranách Jakub Mlynář, omezíme se tedy v tomto okamžiku na zdůraznění toho, na co bude čtenář upozorněn hned několikrát: a to na otázku reprezentativního výběru narátorů. V průměru deset vybraných rozhovorů pro každou případovou studii, i když jim předcházela výběr a reflexe většího počtu nahrávek, nezachytí všechny jemné, avšak o to podstatnější nuance návratu přeživších (a pocitů s ním spojených). Nespornou předností autorského týmu této knihy je ovšem jeho jazyková vybavenost. Všichni autoři ovládají úřední jazyk poválečného státu, k němuž se vztahuje jejich případová studie, a často i další. Celkem reflektujeme rozhovory v 17 různých jazycích. Například Karin Hofmeisterová ve své kapitole o socialistické Jugoslávii pracuje s nahrávkami v srbochorvatštině a makedonštině. Daniel Putík v kapitole o Lotyšsku a Litvě vychází z rozhovorů vedených v ruštině, polštině, jidiš, němčině i angličtině.

Neméně důležitým sjednocujícím parametrem, kromě jednotného zdroje v podobě databáze VHA, je společná skladba jednotlivých kapitol i ucelená struktura knihy. Případové studie jsou uspořádány chronologicky a interpretace poválečných prožitků souvisejících s návratem přeživších jsou vždy vsazeny do širších historických souvislostí. Právě proto předchází analýzám vzpomínek narátorů a narátorek na to, jak návrat ovlivnil je samé a jejich vztah s okolím, historický úvod. Autoři případových studií v něm na základě sekundární literatury podhalují specifika místních židovských komunit i přístupů k nim ze strany režimu a většinové populace. Na sekundární literaturu jsme se zaměřili vědomě, všichni autoři opět využívali svých jazykových schopností k reflexi nejen anglojazyčných publikací. Pokud jde o samotné

životní příběhy, ty nám sloužily zejména k interpretaci dopadu návratu na to, s čím, proč a jak se přeživší po válce identifikovali. Otázce, jak porozumět některým základním pojmům knihy, včetně ústředního návratu „domů“, se věnuje teoreticko-koncepční kapitola Hany Kubátové. Ta navazuje na již zmíněný text Jakuba Mlynáře, ve kterém autor představuje vlastní archiv VHA a orální historii, zejména v souvislosti se zkoumáním sociálních a kulturních souvislostí paměti. Zastřešující kapitoly Jiřího Vykoukala o střední Evropě, Kateřiny Králové o jihovýchodní Evropě a Kateřiny Šimové o východní Evropě pak vytvářejí rámec pro jednotlivé případové studie o Československu (Dorota Tabitha Moravská), Polsku (Michaela Kůželová), Maďarsku (Petr Balla), Bulharsku (Jan Procházka), Rumunsku (Jiří Kocian), Jugoslávii (Karin Hofmeisterová), Řecku (Kateřina Králová), Lotyšsku a Litvě (Daniel Putík), Estonsku (Olga Lukešová), Bělorusku (Nikola Karasová), Ukrajině (Vladka Votavová a Tereza Vorlová), Rusku (Tereza Vorlová) a Moldavsku (Filip Šisler). Knihu uzavírá zamyšlení nad tím, jestli se spolu s posunem označení židovské tragédie jako holocaust (nebo také Holocaust) mění v průběhu poválečných dekád rovněž vlastní zkušenost tragédie.

Psaní (a několikanásobné přepisování) této knihy bylo inspirativním procesem nejenom pro autory jednotlivých kapitol, ale především pro nás – editorky. Často jsme se k textu vracely a diskutovaly o jeho obsahu nebo kupříkladu o zvoleném pojmosloví. Některá námi zvolená řešení bychom zde rády vysvětlily. Především z důvodu zjednodušení píšeme „Žid“ s velkým počátečním písmenem. Nerozlišujeme tedy mezi náboženskou nebo národnostní identifikací dotyčných osob. To samozřejmě neplatí pro citace, zde se důsledně držíme originálu, případně překladu. Označení Auschwitz stejně jako Osvětim používáme pro pojmenování kmenového tábora v nacistickém vyhlazovacím komplexu Auschwitz-Birkenau. Přestože VHA umožňuje badatelům citovat v plném znění jména všech narátorů a narátorek, rozhodly jsme se s ohledem na etické a právní okolnosti dané českým prostředím anonymizovat jejich příjmení. Uvědomujeme si rovněž, že dvě v knize často skloňovaná slova – přeživší a rekonstrukce – nejsou vždy přesná. Použití jednotného pojmu *přeživší* pro ty, kteří válku přežili ve východní Evropě, a ty ze Sovětského svazu může zastínit jejich značně odlišné válečné prožitky. Spojení *rekonstrukce židovských komunit* naopak může mylně evokovat přímočarý proces obnovy řízený shora. Domníváme se ovšem, že právě jednotlivé případové studie zvýrazní mnohotvárnost prožitků přeživších i pokusů o obnovu židovských komunit.

Když už mluvíme o jménech, na obálce knihy uvidíte dvě naše jména. Uvědomujeme si ale, že úspěšné dokončení této knihy by nebylo možné bez pomoci a podpory lidí kolem nás. Podnět k sestavení autorské skupiny k vlastnímu tématu knihy dal na jednom z pravidelných seminářů Centra pro výzkum kolektivní paměti, společného pracoviště FSV, Filozofické fakulty a Fakulty

humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Jiří Vykoukal. Poděkování patří rovněž Jiřímu Kocianovi, který shromažďoval pracovní verze článků a částí knihy, trpělivě vkládal naše poznámky a opravy do rukopisu, upravoval bibliografické odkazy, prostě dělal vše potřebné, abychom se my mohly soustředit na samotný obsah knihy. Děkujeme také Jakubu Mlynářovi, který celému autorskému týmu obrazně i doslova otevřel archiv VHA. Víceru kapitol knihy navíc opatřil pečlivými komentáři a pomohl nám lépe uchopit zvláště některé sociokulturní koncepty.

Naše kniha, jak jsme již zmínily, problematizuje v historiografii i veřejném prostoru dlouho opomíjenou otázku poválečného návratu, jakkoli se začasťe nebylo k čemu vracet. Ostatně pro samotné narátorky a narátory byl okamžik osvobození často vnímán jako „konec příběhu“ a poválečné době, případně samotnému návratu, věnovali menší pozornost. Ve vzpomínkách přeživších jsme ale i přesto (nebo právě proto) hledaly, jak tyto v podstatě „nenávraty“ ovlivnily to, čím samotné narátorky a narátoři byli nebo za co sebe a své okolí považovali. Prostor středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy ukazuje, že tento příběh rozhodně není příběhem černobílym.

Hana Kubátová, Kateřina Králová
leden 2016

MINULOST JAKO VZPOMÍNKA A VYPRÁVĚNÍ: ARCHIV VIZUÁLNÍ HISTORIE USC SHOAH FOUNDATION V KONTEXTU ORÁLNÍ HISTORIE

JAKUB MLYNÁŘ

Zkoumání sociálních a kulturních souvislostí paměti je v posledních třech desetiletích předmětem narůstajícího zájmu akademiků napříč obory,¹ a to i v českém prostředí.² Přesto mohu tuto publikaci autorského týmu z Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze pod vedením Kateřiny Králové a Hany Kubátové uvést poukazem na její prvenství: jedná se totiž o první knižní publikaci v českém jazyce, která systematickým způsobem zpracovává cizojazyčný materiál³ shromážděný v Archivu vizuální historie USC Shoah Foundation⁴ (*Visual History Archive*, dále VHA).

-
- 1 V kontextu sociologie viz například Jeffrey K. Olick a Joyce Robbins, „Social Memory Studies: From ‚Collective Memory‘ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices“, *Annual Review of Sociology* 24 (1998), 105–140; Paolo Jedlowski, „Memory and Sociology: Themes and Issues“, *Time & Society* 10 (2001), 29–44. Z poslední doby Éric Brian, Marie Jaisson a Romi Mukherjee, „Introduction: Social Memory and Hypermodernity“, *International Social Science Journal* 203–204 (2011), 1–5, nebo Éric Brian a Marie Jaisson, „Selected Bibliography of Memory Studies“, *International Social Science Journal* 203–204 (2011), 199–204.
 - 2 Poměrně raný přehled vývoje zájmu o paměť v českém (především historiografickém) prostředí podává Radmila Švaříčková-Slabáková, „O paměti, historii, vědomí a nevědomí: Současná bádání v paměťových studiích“, *Dějiny – Teorie – Kritika* 2 (2007), 232–255. V roce 2010 vychází v českém překladu klasická Halbwachsova *Kolektivní paměť* (Praha: Sociologické nakladatelství, 2010), během posledních let ovšem i množství původních kolektivních či individuálních monografií napříč obory, například Michaela Ferencová a Jana Nosková, edd., *Paměť města: Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století* (Brno – Bratislava: Etnologický ústav AV ČR – Ústav etnologie SAV, 2009); Françoise Mayerová, *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita* (Praha: Argo, 2009); Pavel Barša, *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu* (Praha: Argo, 2011); Jiří Holý, Petr Málek, Michael Špirit a Filip Tomáš, *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti* (Praha: Akropolis-Filozofická fakulta UK, 2011); Milan Hlavačka, Antoine Mares a kol., *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace* (Praha: Historický ústav AV ČR, 2011); Barbora Spalová, *Bůh ví proč: Studie paměti a režimů moci v křesťanských církvích v severních Čechách* (Brno: CDK, 2012); Jiří Šubrt, Jiří Vinopal a kol., *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu* (Praha: Karolinum, 2013). Nejnověji pak Sandra Kreisslová, *Konstrukce etnické identity a kolektivní paměti v biografických vyprávěních českých Němců: Na příkladu vzpomínek Němců na Chomutovsku* (Praha: Filozofická fakulta UK, 2013) či Nicolas Maslowski, Jiří Šubrt, edd., *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám* (Praha: Karolinum, 2014). V jednoznačně společenskovedních souvislostech se na paměť zaměřil též brněnský časopis *Sociální studia* v monotematických číslech s podtituly *Vzpomínání a paměť 1* (2010) a *Paměť měst 4* (2013).
 - 3 První monografií založenou na podrobném studiu českých a slovenských archivních interview je práce Milana Hese, *Promluvili o zlu: Holocaust mezi dějinami a pamětí* (Praha: Epoque, 2013).
 - 4 Nadace šoa při Univerzitě Jižní Kalifornie, podrobněji viz webovou stránku USC Shoah Foundation na adrese: <http://sfi.usc.edu>. Archiv je částečně dostupný online: <http://vhaonline.usc.edu>, kde je kromě prohledávacího metadat k dispozici kolem 1200 interview (převážně v angličtině).

Součástí VHA je téměř 52 tisíc autobiografických interview se svědky a přeživšími holocaust, která jsou výsledkem monumentálního orálněhistorického projektu realizovaného mezi lety 1994 a 2000 v 56 státech světa a ve 32 jazycích. Kompletní obsah VHA je v současné době dostupný pouze z přístupových míst při institucích, které mají uzavřenou licenční smlouvu s USC Shoah Foundation. Jedním z desítky evropských měst, odkud se lze k VHA připojit, je také Praha. Archiv je zde zpřístupněn v Centru vizuální historie Malach při Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy.⁵

Z celkového počtu 51 413 rozhovorů uložených ve VHA jich 48 978 proběhlo s osobami označenými v době platnosti Norimberských zákonů za Židy. Zbývajících 2435 interview bylo provedeno nejen s lidmi perzekvovanými pro svůj odlišný etnický původ (Romové a Sintové), náboženské vyznání (Svědkové Jehovovi), politickou příslušnost nebo sexuální orientaci, ale též s někdejšími příslušníky osvoboditelských armád, poskytovateli pomoci nebo svědky osvobození koncentračních táborů. V dubnu 2013 se součástí VHA stalo prvních 65 interview zachycujících výpovědi a životní příběhy přeživších a svědků genocidy Tutsiů ve Rwandě, ke které došlo před dvaceti lety; v roce 2014 přibýly rozhovory s dvanácti lidmi přeživšími masakr v čínském Nankingu na přelomu let 1937 a 1938.⁶ Dalším souborem interview, který se stal součástí VHA, je téměř 400 rozhovorů se svědky a přeživšími genocidu Arménů za první světové války, pořizovaných režisérem J. M. Hagopianem již od šedesátých let.⁷ Je tak patrná snaha USC Shoah Foundation rozšiřovat VHA jakožto archiv zachycující různé genocidy 20. století, které proběhly v odlišných kulturních, regionálních i historických kontextech, s cílem umožnit jejich komparativní studium a odhalení obecnějších sociálních mechanismů nenávisti, exkluze, marginalizace a násilných činů, jež genocidu definují, předcházejí a provázejí.

Souhrnně je nyní ve VHA uloženo více než 107 tisíc hodin audiovizuálních nahrávek. Průměrný rozhovor má kolem 135 minut a součástí archivu je v původní podobě, bez stříhů nebo jiných úprav. Interview jsou zpravidla doplněna dalšími materiály: fotografiemi, osobními a úředními dokumenty či uměleckými díly, které narátoři v závěru rozhovoru komentují. Pro smysluplné badatelské využití takto rozsáhlé sbírky je samozřejmě nezbytná možnost přesného a funkčního vyhledávání, umožňující specifikovat konkrétní interview nebo jejich pasáže. Důležitou součástí uživatelského rozhraní jsou proto vyhledávací nástroje, díky nimž lze v rozsáhlé databázi snadno nalézt relevantní svědectví a jejich dílčí segmenty podle mnoha různých kritérií (jako

5 Viz „Centrum vizuální historie Malach“, staženo 21. 4. 2014, <http://www.malach-centrum.cz>.

6 Celkem je plánováno natočení zhruba 500 rozhovorů s přeživšími genocidy ve Rwandě a 100 rozhovorů s osobami přeživšími masakr v Nankingu.

7 Podrobněji viz „Armenian Film Foundation“, staženo 21. 4. 2014, <http://www.armenianfilm.org>, nebo „Armenian Genocide“, staženo 21. 4. 2014, <http://sfi.usc.edu/content/armenian-genocide>.

jsou jména osob a životopisná data, geografické údaje, letopočty, tematická klíčová slova).⁸ Právě toto uživatelské rozhraní bylo základním prostředkem pro výběr interview, z jejichž analýzy autoři a autorky této publikace vycházeli. Než se však zmíním o výběru jednotlivých rozhovorů a vybraných aspektech tohoto procesu, pozastavme se krátce u metodologie sběru svědectví a struktury interview.

Metodou sběru archivních rozhovorů byl nereprezentativní záměrný výběr, respektive samovýběr, částečně i metoda sněhové koule (*snowball sampling*).⁹ V praxi respondenti na základě výzvy uveřejněné v médiích kontaktovali místní kancelář organizace *Survivors of the Shoah Visual History Foundation*, která sběr interview prováděla, načež byl domluven termín natáčení. Každý z více než dvou tisíc tazatelů se zúčastnil školení o metodologii vedení orálněhistorického rozhovoru; tazatelé (stejně jako kameramani) se ve své práci řídili také všeobecně platným manuálem.¹⁰ Ačkoli hlavním cílem bylo motivovat respondenta k samostatnému vyprávění celistvého životního příběhu, samotný rozhovor je poměrně strukturovaný (například ve srovnání s narativním interview).¹¹ Několik otevřených otázek bylo předem stanoveno (dodržování náboženských zvyklostí a tradic v primární rodině, zkušenost s antisemitismem v předválečném a poválečném období, motivace k poskytnutí rozhovoru, vzkaz budoucím generacím a některé další), jiné si tazatel připravil na základě vlastní rešerše nebo vyplynuly ze situačního kontextu během interview. Rozhovory se tak z metodologického hlediska nacházejí na pomezí tematické a autobiografické orální historie, částečně s prvky tzv. *life-story interview* a problémově orientovaného polostrukturovaného rozhovoru.¹²

Základní struktura všech interview ve VHA je chronologická. Tazatelům bylo doporučeno věnovat asi 20 % rozhovoru době před druhou světovou válkou, 60 % době druhé světové války a zbývajících 20 % délky interview událostem od roku 1945 dále. Zhruba týden před samotným natáčením rozhovoru

8 Podrobnosti o různých způsobech badatelského a vzdělávacího využití rozhovorů z VHA jsou k nalezení například v Jakob Mlynář, „Archiv vizuální historie Institutu USC Shoah Foundation a možnosti jeho využití“, *InForum 2011: 17. ročník konference o profesionálních informačních zdrojích konané 24.–26. května 2011 v Praze*, staženo 8. 1. 2014, <http://www.inforum.cz/pdf/2011/mlynar-jakub.pdf>.

9 Viz Michal Miovský, *Příručka k provádění výběru metodou sněhové koule (snowball sampling)* (Praha: Úřad vlády České republiky, 2003).

10 Spolu s dalšími dokumenty jsou tyto manuály přístupné na webové stránce USC Shoah Foundation, „Collecting Testimonies“, staženo 21. 4. 2013, http://sfi.usc.edu/explore/collecting_testimonies.

11 Fritz Schütze, „Narativní interview ve studiích interakčního pole“, *Biograf 20* (1999), 33–51.

12 Vzhledem k velkému množství nahrávek lze však ve VHA najít i rozhovory specifického charakteru, například z větší části biografické (u narátorů, kteří vyprávějí zejména životní příběh svého „známějšího“ příbuzného, jako třeba Nina Lagergren (ID číslo 51634), sestra švédského diplomata Raoula Wallenberga, jenž se svými spolupracovníky v období od června do prosince 1944 v Maďarsku zachránil několik desítek tisíc osob označených za Židy).

proběhla první schůzka, kde byl vyplněn poměrně rozsáhlý dotazník týkající se rodinné situace, politické orientace, náboženského vyznání, vzdělání, životních zkušeností respondenta, účasti v odboji, emigrace a dalších historických, demografických i sociálních charakteristik.¹³ Větší část těchto dat je součástí databáze v rámci životopisného profilu jednotlivých narátorů („Biographical Profile“), ale není snadné je efektivně a komplexně zpracovat a řada položek u jednotlivých respondentů chybí. Stejně tak je omezena i dostupnost původních dotazníků nebo datových souborů vzniklých jejich zpracováním, které lze získat jen na základě žádosti adresované USC Shoah Foundation.

V souvislosti s kvalitativní metodologií se sice otázka „reprezentativity vzorku“ výzkumných rozhovorů zpravidla nepovažuje za relevantní,¹⁴ přesto je v tomto kontextu vhodné učinit několik poznámek. Kniha se zaměřuje na oblast střední, východní a jihovýchodní Evropy v období vymezeném na jedné straně koncem druhé světové války, na druhé straně smrtí Josifa Vissarionoviče Stalina v roce 1953. Zmíněná geografická oblast je ve VHA zastoupena hojně, ačkoli mezi jednotlivými jazyky a regiony existují z kvantitativního hlediska značné rozdíly. Přehledně jsou shrnuty v Tabulce 1 a 2.¹⁵

Tabulka 1: Zastoupení relevantních jazyků ve VHA

Jazyk	Počet interview
Bulharština	624
Čeština	560
Chorvatština	392
Litevština	46
Maďarština	1338
Polština	1497
Rumunština	129
Ruština	7034
Řečtina	303
Slovenština	560
Slovinština	6
Srbština	384

13 Dotazník je přístupný na webové stránce USC Shoah Foundation, „Pre-Interview Questionnaire“, staženo 21. 4. 2014, <http://sfi.usc.edu/content/pre-interview-questionnaire>.

14 Srovnej např. David Silverman a Amir Marvasti, *Doing Qualitative Research: A Comprehensive Guide* (Thousand Oaks, London: SAGE, 2009), 163.

15 V tabulkách je zachycen stav v lednu 2015 – počty interview se postupem času mírně proměňují, protože některé nahrávky jsou v souladu s požadavky narátorů a narátorek zveřejňovány v databázi až s určitým časovým odstupem, čítajícím i desítky let. Jindy jsou naopak rozhovory z databáze vyřazeny, nejčastěji na základě žádosti žijících rodinných příslušníků.

Tabulka 2: Zastoupení relevantních států ve VHA

Stát	Jako rodný stát narátorů	Jako místo natáčení rozhovoru
Albánie	1	0
Bělorusko	1	246
Bulharsko	678	628
Česká republika	0	563
Československo	4623	0
Estonsko	0	9
Gruzie	0	6
Chorvatsko	0	327
Jugoslávie	887	346
Kazachstán	0	6
Litva	550	137
Lotyšsko	158	79
Maďarsko	3606	788
Makedonie	0	9
Moldavsko	0	284
Osmanská říše	76	0
Polsko	12 266	1371
Rakousko-Uhersko	3690	0
Rumunsko	3323	147
Rusko	3938	675
Řecko	606	303
Slovensko	0	656
Slovinsko	0	11
Srbsko	22	0
SSSR	5041	0
Ukrajina	0	3427
Uzbekistán	0	25

S ohledem na vysoké množství rozhovorů, jež se pro takto vymezený výzkum ve VHA nabízejí, musel jednotlivým případovým studiím předcházet výběr nahrávek z databáze. Základní kritéria stanovil každý autor nebo autorka zejména s ohledem na specifika jazykové či geografické oblasti. Vzhledem k výše nastíněné metodologii sběru interview a povaze výzkumného problému jistě nelze tento výběr považovat za reprezentativní ve statistickém smyslu slova. Cílem autorského kolektivu přesto byla základní vyváženost analyzovaného vzorku interview, a to jak z hlediska historické

zkušenosti narátorů (internovaní, ukrývání, odboj, uprchlíci), tak jejich demografických nebo nábožensko-etnických charakteristik (pohlaví, náboženské vyznání, smíšená manželství).

Pro výběr interview byl využit také tezaurus klíčových slov, umožňující nalezení konkrétních rozhovorů a jejich pasáží, kde narátoři hovoří o určitém tématu.¹⁶ K předběžné identifikaci interview, v nichž narátor i tazatel věnují zvýšenou pozornost období následujícímu těsně po skončení druhé světové války, byla využita především dvě klíčová slova: *post-liberation return journeys*¹⁷ a *post-liberation family home returns*¹⁸. Základními výběrovými kritérii pro další analýzu rozhovorů byla přítomnost některého z těchto klíčových slov společně se specifikací rodiště narátora, popřípadě daného regionu v letech 1945 až 1953 či konkrétního jazyka, v němž bylo interview provedeno. V některých případech byly v případových studiích analyzovány i rozhovory, k nimž výše uvedená klíčová slova přiřazena nejsou, ale které přesto v dostatečné míře pojednávají o období bezprostředně po konci války. V případě Estonska byly vzhledem k nedostatečnému počtu relevantních interview ve VHA (celkem se zde natočilo pouze devět rozhovorů) využity zejména rozhovory z databáze projektu Centropa, podrobněji viz případovou studii Olgy Brabcové. Z podobného důvodu musela být z této knihy zcela vynechána Albánie, odkud pocházela pouze jediná narátorka, která se navíc již před rokem 1939 přestěhovala do Athén. Vzhledem k jazykové vybavenosti autorek a autorů jednotlivých kapitol byl nicméně vždy kladen důraz na místní národní jazyky. Výsledná syntéza, předložená v této knize, se tak stává unikátní nejen v českém kontextu.

Je třeba zdůraznit, že VHA v žádném případě není prvním ani jediným pokusem o zachycení orální historie přeživších a svědků holocaustu, ačkoli se zřejmě jedná o nejrozsáhlejší audiovizuální archiv zachycující genocidu osob označených za Židy během druhé světové války prostřednictvím vyprávění přímých svědků a přeživších. Ve skutečnosti k sobě mají orální historie

16 Podrobnosti o katalogizaci a anotaci (kódování) rozhovorů viz web USC Shoah Foundation, „Cataloging and Indexing“, staženo 8. 1. 2014, http://sfi.usc.edu/explore/cataloging_indexing. Tezaurus je tvořen více než 65 tisíci klíčových slov pokrývajících široké spektrum témat: konkrétní události, intervaly historického času, názvy států, měst, míst a organizací, jména známých osobností, ale také prožitková klíčová slova (například zranění, strach, hlad, migrace, transporty) nebo klíčová slova zachycující různé sociologické, ekonomické, politologické, antropologické či etické fenomény (jako zrada, vina, směnný obchod, náboženství, manželství, antisemitismus). Kompletní tezaurus je dostupný online na webu USC Shoah Foundation, „USC Shoah Foundation Thesaurus (Abridged)“, staženo 8. 1. 2014, http://sfi.usc.edu/sites/default/files/docfiles/USC_SF_Thesaurus_101212_0.pdf.

17 V tezauru VHA je toto klíčové slovo definováno jako *Journeys by interviewees to their home countries following liberation* („Cesty narátorů do jejich vlasti po osvobození“) a celkem je přiřazeno k 4722 interview.

18 V tezauru VHA je toto klíčové slovo definováno jako *Interviewees' journeys to their family homes immediately following liberation* („Cesty narátorů do rodného domu bezprostředně po osvobození“) a celkem je přiřazeno k 13 397 interview.

a zkoumání paměti holocaustu blízko již téměř půl století.¹⁹ Rozvoj oboru orální historie totiž souvisí i se snahou o systematické zachycení průběhu holocaustu, která značně narůstá od poloviny šedesátých let 20. století.²⁰ Podobně jako v případě dalších genocid, i ve výzkumu holocaustu se někdy tradiční historické prameny ukazují jako nedostačující. Průběh událostí a jejich detaily bývají „zachovány“ výhradně ve vzpomínkách přeživších, jež jsou během rozhovorů vyjádřeny prostřednictvím jazyka.²¹

Orálněhistorická interview přesto nelze chápat jako faktografické příspěvky k dějinám daného období. Zároveň je zřejmé, že vyprávění narátorů poskytuje poněkud odlišný obraz minulosti, než jaký vyvstává ze studií založených na tradičních metodách historického výzkumu. Aleida Assmannová konstatuje, že primárním cílem orálněhistorických rozhovorů „není popsat, co a jak se přesně odehrálo, ale spíše jaký to byl pocit, nacházet se vprostřed těchto událostí; poskytují nám velice osobní zúčastněné pohledy“²². Hlavní přínos orální historie nespočívá v příspěvku k objektivnímu poznání historické skutečnosti, „jak to tehdy doopravdy bylo“ (přidržíme-li se proslulé formulace Leopolda von Rankeho). Podobně jako Assmannová charakterizuje orální historii i Georg G. Iggers: „Hlavním účelem těchto rozhovorů není rekonstruovat minulost, nýbrž zjistit, co se zachovalo v lidské paměti. Nebylo důležité, zda tyto vzpomínky odpovídají skutečnosti, či nikoliv, nýbrž porozumět tomu, jak tito lidé vnímali svou vlastní minulost.“²³ Právě tato zřetelná subjektivita, která je podle některých badatelů základním přínosem výpovědí narátorů, může být z jiného úhlu pohledu chápána jako kontroverzní rys:

-
- 19 Problematika holocaustu je ve veřejném diskursu výrazněji reflektována až od počátku šedesátých let (za určitý přelom bývá považován rok 1961, kdy proběhl proces s Adolfem Eichmannem v Jeruzalémě, a rok 1978, kdy americká televizní stanice NBC odvysílala seriál *Holocaust*). Narůstající zájem o téma holocaustu v osmdesátých a devadesátých letech 20. století – a snad i sdílené narativní rámce pro uchopení vlastních traumatizujících zkušeností, které se v této době začínají ustalovat – působí jako nová motivace pro sběr svědectví přeživších a očitých svědků. Výsledkem této „vlny zájmu“ je i VHA.
- 20 Na tomto místě není možné ani žádoucí soustředit se na podrobnou charakteristiku orální historie nebo systematický přehled dějin tohoto oboru (metody). Čtenáře proto odkazují na reprezentativní práce v češtině, jejichž součástí je i bibliografie relevantní cizojazyčné literatury: Miroslav Vaněk, Pavel Mücke a Hana Pelikánová, *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007); Miroslav Vaněk a Pavel Mücke, *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální historie* (Praha: Fakulta humanitních studií, 2012).
- 21 První kroky k zachycení a dokumentaci holocaustu byly pochopitelně zahájeny již v průběhu druhé světové války a záhy po jejím skončení, často z iniciativy samotných přeživších. V československém kontextu jde zejména o *Dokumentační akci* při pražské židovské obci, během níž byly v letech 1945 až 1946 shromážděny (poměrně stručné) výpovědi přeživších, dokumenty a umělecká díla. O podobných raných aktivitách ve Francii, Itálii, Polsku, Rakousku a Německu pojednává kniha Laury Jockusch, *Collect and Record!: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2012).
- 22 Aleida Assmann, „History, Memory, and the Genre of Testimony“, *Poetics Today* 2 (2006), 261–273.
- 23 Georg G. Iggers, *Dějepisectví ve 20. století* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002), 73.

lidskou paměť lze vskutku těžko považovat za spolehlivý pramen faktických informací a konkrétních dat. Apriorní odsudek orální historie jako nespo- lehlivého a nevěrohodného zdroje ovšem pramení z nepochopení její pod- staty, potažmo z chybných očekávání výzkumníků. Jak výstižně uvádí Mar- tin Kučera, jeden z prvních historiků, kteří u nás se svědectvími narátorů systematicky pracovali, „živý člověk [je] pramenem zvláštního druhu – není zdrojem faktů, nýbrž poznatků a prožitků, kde s odstupem let se obrysové kontury rozmazávají, kde se různé vrstvy paměti vzájemně prostupují, kde naučené se vydává za o-svědčené, kde se protíná vpravdě zakoušené s pře- čteným a zaslechnutým, kde pole vyprávění ovládá snížená dávka přesnosti, již nahrazuje autentičnost a zapamatovaný detail či vztah, začasť mimořádné, protože unikátní, nikde nezaznamenané hodnoty“.²⁴

Problematikou, jež by v souvislosti s touto knihou jistě neměla být opo- menuta, je samotná sekundární analýza archivovaných interview. Je vůbec přípustné, aby badatel pracoval s rozhovory, které vedl někdo jiný? Během prvních desetiletí rozvoje orální historie jako metody a oboru převažoval spíše názor, že orální historici si svá interview mají pořizovat sami, nebo mít alespoň rozhodující vliv na jejich průběh a výslednou podobu. Episte- mologickým důsledkem bylo (někdy zamlčené) přesvědčení, že člověk, kte- rý se rozhovoru neúčastnil, není dostatečně kvalifikován k jeho náležitě interpretaci. Interview a jejich přepisy jsou sice od samého počátku archi- vovány a zpřístupňovány, ale zájem badatelů je spíše nevysoký.²⁵ Technolo- gický rozvoj na poli archivace velkých objemů dat a jejich zpřístupnění na internetu, možnosti rychlého vyhledávání v databázích, rejstřících, tran- skriptech i samotných nahrávkách, spolu se zdokonalováním softwarových nástrojů pro sekundární analýzu přispěly společně na přelomu 20. a 21. sto- letí k tomu, že se diskuse o využívání archivovaných nahrávek či přepisů interview stala velice živou.²⁶ V oblasti orální historie, ale ani kvalitativní

²⁴ Martin Kučera, *Tázání po dějinném* (Praha: Karolinum, 2012), 204.

²⁵ „Hlubokým a temným tajemstvím orální historie je, že nikdo netráví moc času poslechem nebo sledováním natočených a shromážděných rozhovorů,“ poznamenal před několika lety Michael Frisch, „Three Dimensions and More: Oral History Beyond the Paradoxes of Method“, in *Hand- book of Emergent Methods*, edd. Sharlene Nagy Hesse-Biber a Patricia Leavy (New York - London: The Guilford Press, 2008), 223. Jednou z příčin této situace snad může být i obezřetný postoj vůči orální historii, který ve svém klasickém textu z roku 1972 vyjádřila i spisovatelka a histo- rička Barbara Tuchmanová: „Objev magnetofonu, monstra s apetitem tasemnice, jež stvořilo orální historii, z nás nyní učinil svědky umělého přežívání nicotností ve strašlivých proporcích.“ Barbara W. Tuchman, „Distinguishing the Significant from the Insignificant“, in *Oral History: An Interdisciplinary Anthology* (2. vyd.), edd. David K. Dunaway a Willa K. Baum (Walnut Creek: AltaMira Press, 1996).

²⁶ Časopis *Forum: Qualitative Social Research* publikuje v letech 2000 a 2004 obsáhlá monotematická čísla o archivaci a sekundární analýze; objevují se i důležité kapitoly v příručkách o kvalitativním výzkumu, jako Louise Corti a Paul Thompson, „Secondary Analysis of Archived Data“, in *Quali- tative Research Practice*, edd. Clive Seale et al. (London: SAGE, 2004). Výhradně na problematiku sekundární analýzy kvalitativních dat se soustředí práce Janet Heaton, *Reworking Qualitative*

výzkumné metodologie ohledně této problematiky dosud nepanuje naprostá shoda; zdá se však, že sekundární analýza archivovaných nahrávek rozhovorů postupně ztratila kontroverzní nádechy a stává se běžným a přijatelným pracovním postupem, pochopitelně za podmínky vhodného teoretického, metodologického i etického pojetí.²⁷ Sekundární analýza interview „může být hodnotným pramenem, který nabízí příležitost vnést do existujících dat novou perspektivu, využít jejich určité prvky, které dosud nebyly plně analyzovány, nebo vytvořit základ pro porovnání s nově shromážděnými daty,“ uvádí Jane Ritchieová a Jane Lewisová. „Je ovšem třeba pečlivě zhodnotit adekvátnost původních dat pro nové výzkumné cíle.“²⁸ Jelikož zde pro podrobnější diskusi tohoto tématu i přes jeho závažnost nemám dostatečný prostor, uzavřu slovy Conora McGratha, která se blíží mé vlastní perspektivě: „Je-li materiál opravdu využitelný, zaslouží si být opravdu využíván – a to nejen mnou, ale i jakýmkoliv dalším výzkumníkem, který jej využít dovede.“²⁹ Ve zbývajících odstavcích se vyjádřím k některým dalším souvislostem orálně-historické metody, jež mají význam právě i v souvislosti s otázkou opětovné analýzy rozhovorů.

Proces vyprávění propojuje minulost s přítomností a jakýkoliv výzkumný rozhovor je vždy vzhledem do stanovisek a názorů narátora v okamžiku pořízení interview, tudíž v konkrétním interakčním i širším sociálně-historickém kontextu. Reprezentace minulosti v autobiografickém vyprávění není pouze subjektivním pohledem, ale představuje zvláštní, momentálně „subjektivně pravdivou“ verzi reality. Každý příběh lze vyprávět různými způsoby a toto vyprávění je navíc ze své podstaty nutně selektivní: součástí narativu se stávají jen aktuálně relevantní prvky. Můžeme tedy v této souvislosti hovořit přinejmenším o „dvojí selektivitě“, kdy k selektivitě paměti jako psychologického fenoménu přibývá ještě selektivita vyprávění v konkrétním (výzkumném) kontextu.³⁰ V případě audiovizuálních rozhovorů lze předpokládat

Data (London: SAGE, 2004). Ve vztahu k orální historii viz i Joanna Bornat, „A second take: Revisiting interviews with a different purpose“, *Oral History* 1 (2003), 47–53.

- 27 V přehledu např.: Joanna Bornat, „Crossing Boundaries with Secondary Analysis: Implications for Archived Oral History Data“. Přednáška na ESRC National Council for Research Methods Network for Methodological Innovation, 2008, staženo 27. 12. 2014, http://www.restore.ac.uk/archiving_qualitative_data/projects/archive_series/documents/ArchivedEthicsandArchivesEssex19-0-.08JBornat_000.pdf.
- 28 Jane Ritchie a Jane Lewis, edd., *Qualitative Research Practice: A guide for social science students and researchers* (London: SAGE, 2003).
- 29 Conor McGrath, „Oral history and political elites: Interviewing (and transcribing) lobbyists“, in *Oral History: The Challenges of Dialogue*, edd. Marta Kurkowska-Budzan a Krzysztof Zamorski (Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2009), 57.
- 30 Ve skutečnosti se tato selektivita odráží ve vícero dimenzích, jež v zásadě odpovídají Ricœurův narativnímu oblouku tvořenému „trojí *mimésis*“: jde o selektivitu na úrovni individuálního vnímání a paměti (první rovina *mimésis* – prefigurace), zpodobnění reality prostřednictvím vyprávění (druhá rovina *mimésis* – konfigurace), a interpretace vyprávění posluchačem nebo publikem (třetí rovina *mimésis* – refigurace). Podrobněji Paul Ricœur, *Čas a vyprávění I* (Praha:

i vliv samotného záznamového média na formu vedení rozhovoru a na způsob, jímž narátoři svůj příběh prezentují: přítomnost kamery je ve srovnání s méně nápadným diktafonem bezpochyby důležitým faktorem.³¹

Životní příběhy, které jsou zachyceny v orálněhistorickém interview, vznikají jako výsledek dialogu narátora a tazatele³² – situační rámec ovlivňuje obsah i formu řečeného, výpověď je utvářena v návaznosti na (často implicitní, případně v nahrávce nezachycené) vyjednávání relevance jednotlivých témat a hledisek, narativních postupů, očekávání spjatých s předpokládaným publikem.³³ Vztah mezi vypravěčem a publikem a obecně přijímaná definice těchto rolí navíc podléhá kulturní, historické a sociální proměnlivosti. Jak poukazuje Jane Elliott,³⁴ vyprávění příběhu lze vnímat jako určitou společnou činnost, která se podílí mimo jiné i na utváření kolektivní identity.³⁵ Vyprávění je vždy někomu adresováno, vždy předpokládá (modelové) publikum – a toto publikum značnou měrou ovlivňuje nejen výslednou formu narativu, ale například také stupeň detailnosti a celkový rétorický styl vyprávění. Vliv kontextu na povahu rozhovoru (z hlediska formálního i obsahového) zde ovšem nekončí. Rozhovory ve VHA jsou tazatelem udržovány v chronologickém rámci, což do jisté míry odporuje obvyklým způsobům vyprávění a narativní konstrukce zápletky. Přirozené vyprávění je totiž vedeno spíše nelineárně a časová posloupnost nebývá za běžných okolností

Oikoymenh, 2001), 114–119. Srovnej též Peter L. Berger, *Pozvání do sociologie* (Brno: Barrister & Principal, 2003), 63.

- 31 Donald A. Ritchie, *Doing Oral History: A practical guide* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 138. K audiovizuálnímu svědectví o holocaustu jako specifickému žánru viz též Assmann, „History, Memory and the Genre of Testimony“, 264 a dále.
- 32 Z tohoto důvodu hovoří například Leavy a Hesse-Biber o orální historii jako o „autobiografii utvářené ve spolupráci“, která umožňuje „kolaborativní vytváření vědění mezi výzkumníkem a účastníkem výzkumu“. Patricia Leavy a Sharlene Nagy Hesse-Biber, *The Practice of Qualitative Research* (London: Sage, 2006), 151.
- 33 Catherine Kohler Riessmann, *Narrative Analysis* (London: SAGE, 1993), 10–11; Douglas Ezzy, „Theorizing Narrative Identity: Symbolic Interactionism and Hermeneutics“, *The Sociological Quarterly* 2 (1998), 239–252; Peter Collins, „Negotiating Selves: Reflections on ‚Unstructured‘ ID Interviewing“, *Sociological Research Online* 3 (1998), staženo 26. 4. 2014, <http://www.socresonline.org.uk/3/3/2.html>; Jane Elliott, *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches* (London: SAGE, 2005), 50–51. Viz také článek Martina Hájka, Martina Havlíka a Jiřího Nekvapila, „Problém relevance v tematicky orientovaném biografickém interview: případ orálněhistorických životopisných rozhovorů“, *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 1 (2014), 29–56.
- 34 Jane Elliott, *Using Narrative*, 10–11.
- 35 Připomeňme zde koncepci narativní identity francouzského filosofa Paula Ricœur, který považuje vyprávění vlastního příběhu za základní prvek utváření identity jednotlivce i společenství. Podrobněji Paul Ricœur, *Oneself as Another* (Chicago: University of Chicago Press, 1992); Jiří Pechar, *Být sám sebou: Pojem identity a jeho meze* (Praha: Hynek, 1996); Paul Ricœur, *Čas a vyprávění III* (Praha: Oikoymenh, 2007), 347–354. V naší souvislosti jistě stojí za zmínku, že Ricœurovo pojetí narativní identity posloužilo jako teoretické východisko ve výzkumu židovských identit: Eleonóra Hamar, *Vyprávěná židovství: O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit* (Praha: Sociologické nakladatelství, 2010).